

УДК 355.099(497)
329.733(497)

DOI: <https://doi.org/10.31212/istoriografija.2023.22.tas.227-253>

Др Дмитар Тасић*

САВРЕМЕНО ИСТРАЖИВАЊЕ ПАРАВОЈНОГ ОРГАНИЗОВАЊА НА БАЛКАНУ – СТАЊЕ И ТЕНДЕНЦИЈЕ

Апстракт: Рад се бави представљањем и анализом досадашњих истраживања паравојног организовања у Србији и у свету. Сложеност бројних окружења у којима је дошло до појаве и деловања паравојних организација довела су до тога да оне постану предмет интересовања не само историје, тачније војне историје, већ и политичких наука, социологије, антропологије и права.

Кључне речи: паравојно организовање, паравојно насиље, традиције, ратови у бившој Југославији, уверљиво порицање (plausible deniability)

Бројне кризе и сукоби на територијама бившег Совјетског Савеза и југословенске федерације биле су, између осталог, обележене појавом великог броја паравојних организација и јединица. Као печурке после кише почеле су да ничу разне „војске”, „гарде”, „милиције”, и „јединице” и ношене на крилима васкрслих национализма оне су постале њихов активни учесник. Иза многих су остали крвави трагови који су резултирали кривичним гоњењем њихових припадника пред међународним

* Научни саветник, Институт за новију историју Србије, Београд, dmitar.tasic@gmail.com

и националним судовима. Улазак у ХХI век није довео до смиревања, напротив, нови сукоби и кризе широм света додатно су истакли све већи значај и важнију улогу паравојних формација. Њихово присуство је постајало све веће не само у оквиру конвенционалних ратних сукоба. Управо супротно, спектар процеса у којима су паравојне формације и организације почеле да играју важну улогу се само ширио. Исто се може рећи и за начине на које су оне употребљаване. То је у великој мери привукло пажњу историчара, али и других истраживача (политиколога, социолога, правника, антрополога итд.), што је резултирало бројним радовима посвећених феномену паравојног организовања. Овим радом желимо да представимо главне истраживачке тенденције и неке од најзначајнијих резултата истраживања овог феномена. Првенствено ћемо навести примере који се односе на шири простор Балкана, а који илуструју стање и тенденције савременог истраживања парамилитаризма.

Појам

Термин паравојно, паравојни нема јединствено усвојено значење и данас представља предмет различитих интерпретација. У социјалистичкој Југославији, на пример, термин није постојао у званичној терминологији.¹ Та чињеница се може довести у везу са званичном југословенском војном доктрином општенородне одбране која је проистицала из марксистичко-лењинистичког концепта „наоружаног народа”,² али и чврстог убеђења да у хладноратовском контексту подељене Европе огра-

1 Званична *Vojna enciklopedija* vol. 6, (Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973) не наводи одредницу паравојно.

2 ‘Naoružani narod,’ *Vojna enciklopedija* vol. 5 (Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973), 694-695.

ничени рат није био могућ, као и да би евентуални будући сукоб представљао „тотални рат”. Последње се може довести у везу са искуством партизанског ратовања током Другог светског рата, које је вођено против надмоћног окупатора који није поштовао међународне конвенције. Али, и конкретним захтевом послератне југословенске ратне доктрине која је инсистирала на масовном отпору, који је са практичне стране брисао разлику између борачког и неборачког дела становништва, односно оног који би се налазио у званичним оружаним снагама и оног који би деловао у самоорганизованим борбеним формацијама и групама. Тиме је паравојно организовање суштински било укоренењено у југословенско схватање оружане борбе и организације оружаних снага и као такво настало да се развија у периоду после Другог светског рата. У време идеолошког сукоба са СССР-ом 1949. године формиран је Штаб партизанских одреда, после чега је уследило формирање бројних малих партизанских јединица.³ Уведена је и предвојничка обука за омладину, све са циљем да се омасови евентуални отпор совјетско-сателитској инвазији. Међутим, до праве реформе долази после совјетске интервенције у Чехословачкој 1968. увођењем концепта општенародне одбране (ОНО). Упркос томе што је ова реформа имала за циљ снажење одбрамбених капацитета социјалистичке Југославије она је довела до њене фрагментације. То је постигнуто тиме што је поред постојеће Југословенске народне армије (ЈНА) уведена нова компонента – Територијална одбрана (ТО). Суштински, ТО је требало да у оквиру постојеће доктрине ОНО доведе до омасовљења југословенских одбрамбених снага, што је можда и био

3 Милан Терзић, Михајло Басара, Дмитар Тасић, *Информбиро и Југословенска (народна) армија – Зборник докумената*, (Београд: Службени гласник 2015) 58-59.

случај на папиру.⁴ Међутим, увођење републичких штабова ТО и пребацивање појединих ингеренција одбране са савезног на републички ниво практично је створило лако наоружане снаге милицијског типа, које су током кризе и распада социјалистичке Југославије постале ембриони оружаних снага отцепљених република. То само по себи представља једну од многих одлика парамилитаризма. Узевши наведено у обзир постаје разумљива тежина у прихватању концепта паравојног организовања на постјугословенском простору као нечег посебног и крајње опасног и деструктивног. Питање суочавања са евидентним последицама деловања паравојних формација током југословенских ратова 90-их захтева добро познавање околности у којима су оне настајале, њихов *modus operandi*, хијерархијске позиције у систему безбедности, регрутну базу, командне структуре изворе финансирања и друго.

Данас се дефиниција паравојних формација ослања на западно поимање тог феномена као „милитаризованих безбедносних јединица, које су обучене и организоване од стране државних власти како би подржале или замениле регуларну војску”.⁵ Ова дефиниција се пре свега односи на специјалне полицијске јединице које делују у институционалним оквирима. У већини држава у свету то су јединице обучене и опремљене за посебне намене – најчешће за антитерористичка дејства. Она, међутим, не обухвата бројне примере паравојних формација које су настале под разним другим

4 Miljenko, Živković, *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 vol. 6, Teritorijalna odbrana* (Beograd: Vojnoidavački i novinski centar, 1986), 69-72, 90-92.

5 Tobias, Böhmelt and Govinda, Clayton, ‘Auxiliary Force Structure: Paramilitary Forces and Progovernment Militias’, *Comparative Political Studies*, 51/2 (2018), 197-206.

основама, на пример под покровитељством званичне државе, њених оружаних снага, безбедносних агенција, политичких организација и покрета, или као самоникле организације – милиције мотивисане тежњом да замене званичне државне формације и структуре, било у циљу самоодбране или имплементације конкретне идеолошко-политичке агенде.⁶ Можда је зато боља једна шира и сложенија дефиниција коју користе Статис Каливас и Ана Арјона, по којој се парамилитаризам посматра у контексту „оружаних група које делују непосредно или посредно са државом и њеним локалним званичницима, које је држава формирала или их толерише, и које се налазе изван њених формалних структура”. Каливас и Арјона разликују четири врсте паравојног организовања:

- Самоникло, односно самоорганизовано;
- Ескадроне смрти;
- Резервне добровољачке снаге и милиције;
- Паравојне армије.⁷

У новије време сведоци смо својеврсног бума у организовању и примени паравојних формација, све са циљем брзе реализације циљева и могућности примене принципа уверљивог порицања (*plausible deniability*). Било да су у питању приватне војне компаније чији је задатак учешће у операцијама у којима би присуство и деловање регуларних формација захтевало примену

6 Угур Умит Унгор у својој студији је дефиницији парамилитаризма посветио читаво једно потпоглавље - Uğur Ümit Üngör, *Paramilitarism. Mass Violence in the Shadow of the State*, (Oxford, New York: Oxford University Press 2020) 6-13.

7 Stathis Kalyvas and Ana Arjona, “Paramilitarismo: Una Perspectiva Teórica,” in Alfredo Rangel (ed.), *El Poder Paramilitar* (Bogotá: Planeta, 2005), 25–45, цитирано код Uğur Ümit Üngör, *Paramilitarism. Mass Violence in the Shadow of the State*, (Oxford, New York: Oxford University Press 2020) 11.

компликованих дипломатских механизма и јасно указивало на учешће конкретне државе или су у питању паравојне формације које спонзоришу велике међународне корпорације са циљем да, на пример, врше притисак на ситне фармере да продају своју земљу тим истим корпорацијама, паравојне формације су се показале као ефикасно средство за остваривање конкретних циљева.

Једна од пратећих појава парамилитаризма без обзира на епоху и регион у коме се јавља јесте насиље, односно паравојно насиље како је формулисано код западних аутора (*paramilitary violence*). Џон Хорн и Роберт Герварт у свом, сада већ неизоставном зборнику радова посвећеном паравојном организовању у Европи после Првог светског рата, паравојно насиље дефинишу као „војне или квазивојне организације и праксе које су или прошириле или замениле активности конвенционалних војних формација”.⁸ Па нашем мишљењу ова дефиниција се дословце може применити и на термин паравојног организовања јер омогућава његово шире сагледавање и као таква омогућава мултидисциплинарни приступ истраживању.

Тренутно стање, тенденције и могући правци истраживања

Током претходних двадесетак година појавиле су се бројне студије случаја паравојног организовања, али и неколико озбиљних синтеза које су дале значајан подстицај истраживању овог феномена. Њихови резултати су створили утисак о појави нове, готово засебне,

8 Robert Gerwarth, John Horne, “Paramilitarism in Europe after the Great War; An Introduction” in: Robert Gerwarth, John Horne (eds.), *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, (Oxford, New York: Oxford University Press) 1-18, овде 1.

научне дисциплине. На то је посебно утицала потреба за иновативнијим и прецизнијим истраживањима, јер је паравојно организовање захваљујући бројним кризама и конфликтима у свету почело да заузима све важније место, да буде све присутније и да иза себе оставља све видљивије, па и кржаве трагове. Самим тим, оно је постало предмет интересовања не само историје, већ и политичких наука и правних наука, социологије, антропологије. Истраживање парамилитаризма се може поделити на два корпуса, први – претежно у домену историјске науке и други – у домену историјске науке, али и политичких и правних наука, социологије и антропологије. Први је посвећен ранијим историјским примерима парамилитаризма, док је други превасходно усредсређен на савремене примере и бројне импликације његовог деловања.

Књига која је на извешан начин у Србији најавила тренд истраживања паравојног организовања је зборник радова *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu*⁹ из 2007. године која је у свом поднаслову поред гериле поменула и паравојне формације. Иако је један део аутора својим прилозима пришао традиционалним приступом историјске науке, други део (прилози Тецује Сахаре и Никице Барића) наводећи конкретне примере из југословенских ратова 90-их, покушао је да проикне у сложеност овог феномена.¹⁰

9 Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag J. Marković (ur.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*, (Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007).

10 Tetsuya Sahara, "Partners of Crime, or Victims of Intimidation? 'Ordinary People' and Paramilitary Atrocities in the Bosnian Civil War", u: Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag J. Marković

Једно од поглавља у већ наведеном зборнику радова посвећеног паравојном организовању после Првог светског рата *War in Peace*, у уредништву Роберта Герварта и Џона Хорна, бави се пореклом, карактеристикама и наслеђем паравојног организовања на Балкану. Његов аутор Џон Пол Њумен истиче да је за разлику од других делова Европе, балкански парамилитаризам после Првог светског рата имао другачије корене, пре свега везане за период интензивне акције Бугарске, Грчке и Србије у отоманској Македонији од 1903. до 1908. и за Балканске ратове од 1912. до 1913. године. За разлику од других делова Европе, балканска паравојна „култура” је оставила трајно наслеђе присутно у међуратном периоду, у којем су се поред постојећих појавили и нови актери. Њумен уводи појам „зоне насиља” где су се највише осећале последице сукоба ривалских паравојних организација попут „класичног југа”. Ту су се са убаченим четама Унутрашње македонске револуционарне организације (ВМРО) сукобљавали припадници југословенских снага реда подржани реорганизованим четницима. Познате су и зоне Јадрана и Средње Европе где су се са антијугословенским и сепаратистичким организацијама попут комуниста и присталица Хрватске странке права сукобљавали припадници Организације југословенских националиста (ОРЈУНА) и организа-

(ур.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*, (Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007) 209-217; Nikica Barić, “The Siniša Martić ‘Shilt’ Group as an Example of Paramilitary Organizing in the Republic of Serbian Krajina 1991-1995“ у: Momčilo Pavlović i dr, 244-270.

ције ТИГР (скраћено од Трст-Истра-Горица-Ријека).¹¹ Њумен прилази питању паравојног организовања на иновативан начин трудећи се да повеже његове различите инстанце преко истакнутих појединаца који су баштинили етос и наслеђе парамилитаризма и у свој његовој трагичности и бруталности оживели га у новом контексту за време Другог светског рата.

Њумен у извесној мери горе наведено поглавље проширује својом студијом *Југославија у сенци рата. Ратни ветерани и стварање нове државе 1903-1945*.¹² Иако се ова студија непосредно не бави паравојним организовањем, она у великој мери продубљује Њуменову аргументацију о продуженом активизму појединих актера, пре свега ратних ветерана из редова четника у међуратном периоду. Њихово *Удружење четника* активно се укључило у политички живот Краљевине при чему је деловање ове организације често излазило изван оквира активизма, који се уобичајено везује за асоцијације ратних ветерана, попут бриге за њихова права, социјалну и здравствену заштиту и друштвени статус. Делујући са позиција одбране југословенске државе као резултата њихове ратне жртве, четници-ветерани су пригрлили насиље као један од видова деловања. Били су непријатељски настројени према свим актерима који су угрожавали интегритет државе – комунистима, хрватским, албанским и црногорским националистима и се-

11 John Paul Newman, "The Origins, Attributes, and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans" in: Robert Gerwarth, John Horne (eds.), *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, (Oxford, New York: Oxford University Press) 145-162.

12 Џон Пол Њумен, *Југославија у сенци рата. Ратни ветерани и стварање нове државе 1903-1945*, Службени гласник, Београд 2018. у оригиналу John Paul Newman, *Yugoslavia in the Shadow of War. Veterans and the Limits of State Building 1903-1945*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2015)

паратистима, као и присталицама ВМРО у Македонији. Заједно са осталим пројугословенским организацијама, попут *Сокола* и ОРЈУНА-е, четници су учествовали у физичким обрачунима са горе наведеним антијугословенским елементима. Поред учешћа у јавним митинзима и дефилеима, четници су асистирали органима реда у оружаним акцијама против албанских качака и комита ВМРО.

Један други пример паравојног организовања односи се на промовисање и заштиту интереса југословенске државе у Албанији, непосредно после Првог светског рата. Тек створена Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца имала је активну улогу у паравојном организовању присталица свог савезника албанског магната Есад-паше Топтанија. У радовима Божице Славковић о такозваним *Батаљонима организованих Арнаута*¹³ и моје маленкости о Војсци Краљевине СХС на Косову и у Македонији од 1918. до 1920.¹⁴ приказан је овај очигледан пример учешћа државе у паравојном организовању у циљу остваривања брзог и ефикасног решења помагањем у борби за власт свог савезника. Приказани су и ризици и наличје ангажовања непоузданих и криминалу склоних албанских горштака и њихових вођа иза којих је остајао јасан траг насиља и злоупотреба разних врста.

13 Божица Славковић: „Батаљони организованих Арнаута“, *Војноисторијски гласник* 1(2010) 133-156; Божица Славковић: „Батаљони организованих Арнаута“, *Војноисторијски гласник* 1(2012) 51- 70.

14 Дмитар Тасић, *Рат после рата, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918 – 1920*, (Београд: Утопија 2008); и друго издање - Дмитар Тасић, *Рат после рата, Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на Косову и Метохији и у Македонији 1918 – 1920*, (Београд: Службени гласник 2012)

У истој монографији, као и у једном другом чланку, покушао сам да прикажем околности једне друге епизоде ангажовања паравојних снага, тачније четника-ратних ветерана под командом војводе Јована Стојковића-Бабунског, на сузбијању обновљене акције ВМРО на територији југословенске Македоније 1919. године.¹⁵ На овом примеру јасно се види како су бруталност и почињено насиље и поред ефикасности били неприхватљиви за државу, која је била приморана да обустави даљу употребу самосталних паравојних јединица и да уведе строга правила за будуће ангажовање њихових припадника.

Наставак мог истраживања паравојног организовања уследио је појавом монографије *Paramilitarism in the Balkans. The Cases of Yugoslavia, Bulgaria and Albania 1917-1924*,¹⁶ објављене 2020. године. Користећи компаративни и транснационални приступ ова студија се бави анализом настанка и манифестацијама паравојног насиља у три суседне балканске земље: Југославији, Бугарској и Албанији после Првог светског рата. Књига даје осврт на улогу парамилитаризма у њиховој унутрашњој и спољној политици, при чему се фокусира на главне актере и починиоце паравојног насиља, њихову друштвену позадину, мотивације и будуће каријере. Монографија ставља регион Балкана у европски контекст парамилитаризма, који је настао као резултат првог глобалног сукоба, распада старих империја, стварања националних држава и истовремених револуција и грађанских ратова.

15 Дмитар Тасић, „Летећи одред Јована Бабунског у спречавању комитске акције ВМРО 1919. године”, *Војноисторијски гласник* 1-2/2006, 79-92.

16 Dmitar Tasić, *Paramilitarism in the Balkans. The Cases of Yugoslavia, Bulgaria and Albania 1917-1924*, (Oxford, New York: Oxford University Press 2020)

Док је парамилитаризам у већини европских држава био производ насиља Првог светског рата и турбулентних промена кроз које су пролазила друштва и победничких и поражених земаља, парамилитаризам на Балкану је био уско повезан са већ постојећим традицијама које потичу из периода оружане борбе против османске власти и пројеката изградње државе и нације с краја XIX и почетка XX века. Једна од карактеристика паравојног организовања у овом периоду је појава нових актера – дојучерашњих противника у хаосу револуције и грађанског рата у Русији. Припадници поражених формација „Белих” као емигранти и домаћи учесници револуције као повратници су доласком у Југославију и Бугарску са собом донели богато искуство и жељу да наставе са борбом. Књига указује на традицију и наслеђе парамилитаризма које је оставило дубок траг у свим каснијим кризама и војним сукобима на Балкану, доживевши у ратовима за југословенско наслеђе током 1990-их својеврсну црну ренесансу.

На фону ове књиге су још два рада која се баве појавом нових паравојних формација у Југославији и Бугарској током 20-их година. Први рад се бави оснивањем паравојне *Организације против бугарских бандита* у југословенској Македонији 1923. године, њеном институционализацијом и постепеном трансформацијом у масовну паравојну организацију која је 1933. године бројала преко 20 000 чланова.¹⁷ У овом случају је решење за безбедносни изазов који је у Брегалничкој области представљала ВМРО пронађено у тобожњем спонтаном и самониклом формирању нове паравојне организације.

17 Dmtitar Tasić, "The Institutionalization of Paramilitaries in Yugoslav Macedonia: The Case of the Organization against the Bulgarian Bandits 1923-1933", *The Journal of Slavic Military Studies* (2019) 32/3, 388-413.

Међутим, спонтаност и самониклост су представљали само параван јер се све одвијало под будним оком одговорних из Министарства унутрашњих дела. Постепеним слађењем акције ВМРО организација је само преименована у *Народну самоодбрану* и као таква наставила да функционише као значајан фактор у асимилационој политици краљевине Југославије у Македонији.

Други рад се бави компарацијом околности у којима су основане и деловале *Организација против бугарских бандита* и *Наранџаста гарда* – паравојна организација бугарских земљоделаца После првог светског рата.¹⁸ За разлику од *Организације против бугарских бандита*, *Наранџаста гарда* је из партијске милиције земљоделаца, који су иако на власти били суочени са дисфункционалним безбедносним апаратом и лепезом отпора и политичке левице и деснице, требало да прерасте у снагу способну да надомести слабост и малобројност војске и полиције, да неутралише паравојне снаге ВМРО и да успостави диктатуру земљоделаца. Међутим, државни удар 1923. брутално је окончао земљоделски режим и увео Бугарску у нови талас паравојног насиља и „белог терора” упереног против земљоделаца, комуниста и анархиста.

Анализом савременог парамилитаризма, пре свега у вези са ратовима у бившој Југославији, али и његовим смештањем у савремени контекст баве се три монографије. У томе се посебно истиче монографија Угура Умита Унгора *Paramilitarism. Mass Violence in the Shadow of the State*¹⁹, која се не бави појединачним

18 Dmtar Tasić, "The Emergence of New Paramilitary Organizations in Bulgaria and Yugoslavia after the First World War", *Nationalities Papers* (2021), 49: 6,1178–1190

19 Uğur Ümit Üngör, *Paramilitarism. Mass Violence in the Shadow of the State*, (Oxford, New York: Oxford University Press 2020)

примерима парамилитаризма већ полази од питања због чега паравојне снаге постоје и због чега владе које имају могућност да остваре монопол над насиљем користе паравојне групе? Аутор инсистира на насиљу, тачније насиљу над цивилним становништвом као најистакнутијом карактеристиком парамилитаризма и тумачи га као способност државе да успешно примени масовно политичко насиље над цивилима. Ово насиље притом трансформише и трауматизује друштва. Иако се то дешава са конкретним циљем, паравојне формације поткопавају монопол државе над легитимним насиљем, а истовремено стварају плодно тло за криминалне активности. Поређењем бројних случајева попут оних на Блиском истоку (Сирија, Ирак, Турска), у Чеченији, бившој Југославији 90-их, Латинској Америци (Колумбија, Гватемала, Аргентина) и у Северној Ирској, сагледава се како је парамилитаризам извршио дубок утицај у великом броју земаља које су међусобно биле различите, али су ипак делиле историју активности паравојних формација. Аутор разматра међународни аспект ангажмана паравојних снага, питања институционалне подршке, организованог криминала, страначке политике и личних веза.

Монографија ауторке Кејт Фергусон *Architecture of Violence: The Command Structures of Modern Mass Atrocities, from Yugoslavia to Syria*²⁰ представља вредан допринос теми идентитетски заснованог насиља, које су починиле различите државне и недржавне паравојне формације. Поред академске амбиције да опише и протумачи историјске догађаје и процесе, ауторка је желела да скрене пажњу јавности на феномен савременог пара-

20 Kate Ferguson, *Architecture of Violence: The Command Structures of Modern Mass Atrocities, from Yugoslavia to Syria*, (Oxford, New York: Oxford University Press 2021)

милитаризма и његову умешаност у све чешће злочине против човечности. Она је првенствено усредсређена на насилни распад Југославије током 90-их година прошлог века. У циљу поређења користи неколико савремених примера, као што су геноцид у Руанди, етничко чишћење припадника етничке заједнице Рохинђе у Мјанмару и ратове у Судану и Сирији. Њено истраживање је олакшало мноштво докумената насталих радом Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ). Истраживање је засновала на три модела – моделе Србије, Хрватске и босанских Муслимана, али избегавајући да посвети толико потребну пажњу случајевима Косова и Македоније. Тиме је постала вероватно први истраживач који је истински компаративно испитала феномен парамилитаризма у југословенским ратовима 90-их. У циљу бољег „разумевања“ материје, она не само да приказује бројне паравојне организације, њихове командне структуре и међузависност са савременим режимима, већ и разјашњава различите друштвене аспекте који су имали значајну улогу у успостављању и функционисању архитектуре насиља. То укључује културу насиља, локалне мреже насиља, организовани криминал и криминалне мреже, дијаспору, појаву нових популарних културних модела под утицајем насиља, кризе, национализма и, занимљиво, женског саучесништва.

Поједини недостаци овог истраживања могли су да се избегну консултовањем додатног корпуса извора као што су документарни филмови, међутим њено „разумевање“ ствари о томе зашто и како су се власти у Србији, Хрватској и Босни ослањале на паравојни фактор или како су се њим бавиле – добро је утемељено и поуздано без обзира на одређене пропусте и фактографске грешке. Међутим, свесно или несвесно, Кејт Фергусон

наставља да следи западни наратив о претежној српској одговорности за распад Југославије.

Иако је избегла да посвети једнаку пажњу сукоби-ма на Косову и Метохији 1998–1999. и каснијој агресији НАТО-а на Савезну Републику Југославију, она одбацује тврдње да су догађаји на Косову били само наставак босанског сценарија, дајући чврсте аргументе за то. Њен опис улоге Ослободилачке војске Косова у сукобима на Косову Метохији у изградњи приштинских институција после 1999. и појаве нових политичких елита, иако кратак, погађа суштину приказујући слику послератног косовског друштва у коме су паралелно деловале бивше паравојне формације и криминалци, сви посвећени да уложе свој „углед“, везе и стечено богатство у пројекат изградње државе.

Књига Иве Вукушић *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia. State Connections and Patterns of Violence*²¹ прва је књига која нуди анализу настанка, природе и функције српских паравојних јединица и њихове везе са државним структурама током ратова 90-их. Студија се у великој мери ослања на архиву МКСЈ, као и на записе из судских процеса пред домаћим судовима на којима су вођени бројни судски процеси у вези са паравојним насиљем. Студија разматра разлоге и начине настанка одређених паравојних организација, њихово функционисање и трансформације, однос са државом, режимом Слободана Милошевића, са организованим криминалом, итд. Ауторка истражује међусобно повезане идеолошке, политичке и друштвене факторе и процесе, који су стимулисали појаву паравојног организовања и анализира њихов утицај на жртве паравојног

21 Iva Vukušić, *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia. State Connections and Patterns of Violence*, (Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2022)

насиља, на државу и на друштво за које су се паравојне јединице наводно бориле. Препуштање државе монопола над насиљем паравојним јединицама довело је до значајног слабљења саме државе иако су се ове јединице и њихови спонзори заклели да ће је штитити. У студији се такође анализирају разлике између паравојних јединица и начина њиховог деловања. Међутим, без сличних студија паравојног организовања код других актера распада Југославије 90-их: Словеније, Хрватске, босанских Муслимана, босанских Хрвата, косовских и македонских Албанаца и Албанаца са подручја Прешева, Бујановца и Медвеђе, истраживачка достигнућа Вукушићеве ће без њене сопствене кривице остати непотпуна.

Монографија Марије Вивод *Master & its Servants. The Entangled Web Between the Serbian Secret Service Organized Crime and Paramilitary Units in the Yugoslav Conflict*²² представља осврт на важну појаву ратова у бившој Југославији 90-их година, а то је веза појединаца из југословенског, тачније српског криминалног миљеа и бројних паравојних јединица. Ова појава има корене у формалној пракси ангажовања професионалних криминалаца за државне операције које су организовале службе државне безбедности. Тако је Служба државне безбедности у бившој Југославији ангажовала професионалне криминалце у циљу елиминације политичких неистомишљеника, попут припадника тзв. непријатељске емиграције и користила њихове услуге за остваривање незаконите добити за своје финансирање. Доласком на власт Слободана Милошевића и успостављањем његовог режима Служба је само променила свог „господара”, али је метод остао исти. Професионални криминалци су

22 Maria, Vivod, *Master & its Servants. The Entangled Web Between the Serbian Secret Service Organized Crime and Paramilitary Units in the Yugoslav Conflict*, (New York: Nova Science, 2015)

регрутовани да се придруже или да воде „јединице добровољаца“, при чему су често затворску казну мењали за време проведено на „бојном пољу“. Ове „војсковође“ су тиме у замену добили „отворене руке“ у пљачки и бујању нелегалне трговине. Попут феудалних вазала заменили су своје услуге за привилегије које су добили од државе. Са маргине друштва, оснажени криминалом, притом подржани од медија, уздигли су се до самих врхова српског друштва. Ауторка је хронолошки приказала растућу популарност криминалне сцене током раних 90-их, интеракцију између криминалног миљеа и паравојних јединица – са посебном пажњом на њихове вође, њихове односе са државним институцијама (попут Службе државне безбедности), као и околности које су довеле до симбиозе између органа државне безбедности и криминалног подземља, односно паравојних јединица. Кроз критички осврт на културолошке околности које су омогућиле овакву симбиозу разоткрива се друштвено одобравање и медијска подршка коју је уживала ова нова друштвена каста злочинаца-ратника. Они су, поставши класно свесни, досегли врх друштвене хијерархије и почели са развојем сопствене политичке агенде.

Могући правци будућих истраживања

Паравојно организовање данас представља врло распрострањен феномен у сваком погледу – географском, организационом, идеолошко-политичком и веома је тешко извршити категоризацију паравојних формација. Код сваког посебног случаја јављају се бројне специфичности. На пример, једна од тих специфичности је мотивација. Код потребе за самоодбраном јављају се разне сеоске страже, патроле, милиције. Оне су по правилу резултат самоорганизовања и најчешће не зависе од подршке власти, односно често представљају

резултат недостатка реакције власти на проблеме са којима се те заједнице суочавају. Потпуно други случај представљају паравојне формације које су отворено или тајно подржане од актуелних власти, односно безбедносних структура – војске, полиције, тајних служби. Честу појаву представљају паравојне формације формиране од стране политичких, верских или криминогених чинилаца које држава често толерише, улази у различите аранжмане са њима и њиховим вођама, а понекад тежи и да их инкорпорира у постојећи безбедности систем или да их потпуно неутралише. Ово последње искључиво зависи од снаге државе и воље и одлучности њеног политичког вођства.

Разноликост у појави, узроцима, везама, подршци, мотивацијама итд. може да усмери истраживање. С тим у вези издваја се неколико карактеристика парамилитаризма, које су истовремено потенцијални правци истраживања:

- Интензиван политички ангажман.

Огледа се у готово симбиотској вези паравојних организација и различитих политичких покрета, партија и утицајних група. Паравојне формације често имају своје почетке у политичким организацијама, али се и трансформишу у њих и под тим велом настављају да живе. Поред тога, паравојне организације и покрети из једне земље често подржавају политичке странке, покрете и групе у другој, што је најчешће последица њихове политичке и идеолошке блискости и поклапања њихових агенди.

- Блиско повезано са претходно наведеним је и активно учешће паравојних организација и покрета у оружаним сукобима, политичким кризама, државним ударима итд. Мотивација за такво деловање повезана је са жељом да се

наметну политичке или идеолошке агенде или да се сузбије програм ривалских организација или држава.

- Насиље као саставни део деловања паравојних организација.

Оно је често подстакнуто продуженим ривалствима, ревизионизмом, верским разликама, увезеним идеологијама, специфичним културама и традицијама ратовања, и укупном политичком и економском нестабилношћу. Негде је паравојно насиље остаје некажњено, а негде постане предмет истрага и у крајњој инстанци судских епилога.

- Личне оданости пре него оданости организацији или институцијама.

Паравојне формације често имају снажне и харизматичне личности за вође. Њихов утицај на следбенике изазива стварање посебних веза и личних привржености, које често знају да потрају много дуже од самог постојања паравојних организација. Такве везе често их чине јединим могућим посредником за повезивање паравојних формација са државом и за склапање међусобно корисних аранжмана.

- Изразита склоност ка неконвенционалним војним дејствима и герилском рату.

Герилски рат или мали рат често представља саставни део културе ратовања многих паравојних формација. Због тога се регуларна војска и полиција често ослања на њихове „услуге” и у рату и у миру. Њихова искуства и богато наслеђе у појединим случајевима доводе до стварања јединица за специјалне операције у оквиру регуларне војске и полиције.

- Повезаност или испреплетеност са организованим криминалом.

Ова појава је посебно везана за савремени контекст паравојног организовања. Криминалци или организоване криминалне групе са Балкана, Кавказа и Блиског истока активно су учествовали у организацији, оснивању, опремању и финансирању разних паравојних формација на тим просторима. Патриотизам, брига за националне или верске интересе су тиме постајали маска за пљачку, шверц, нарко-трафикинг, трговину људима, рекетирање и слично.

- У блиској вези са претходним је и веза паравојног организовања са тајним службама, а посебно са такозваном „дубоком државом”. Тајне службе широм света у циљу добијања брзих и ефикасних решења радо користе постојеће или саме организују паравојне формације.
- Паравојно организовање као вид приватног предузетништва.

Примери приватних војних фирми попут Блеквотера у САД или Вагнера у Русији отворили су ново поглавље у истраживању парамилитаризма. Тежња државе да упрости и поједјтини механизме свог деловања, да брже и ефикасније оствари зацртане циљеве и да се потпуно или делимично ослободи одговорности створили су широк простор за деловање паравојних ентитета организованих на модерним основама. У свему томе контроверзност њихових првака, тајност која их прати, начин регрутовања, везе са „дубоком државом”, тајним службама, безбедносним сектором, војском представљају још један потенцијални правац истраживања.

Међу потенцијалним питањима на које би неко будуће истраживање паравојног организовања на просторима бивше Југославије и Балкана могло да пружи одговор налазе се: да ли су у њиховим друштвима по-

стојали или још постоје укоренењени механизми који су омогућили или омогућавају бујање парамилитаризма? Да ли је оно уобичајени феномен који може да се појави због одређеног сплета околности? Да ли су његови корени историјски или су производ пролазног хира? Да ли је паравојно организовање искључиво својствено само за југословенске и балканске просторе или је оно врста универзалне појаве, својствено за еру глобализације?²³ Наравно, листа се овим не исцрпљује, напротив остаје отворена за нова питања и недоумице, за нове интерпретације и закључке.

Закључак

Проблем који паравојно организовање представља дефинитивно је препознат у савременој историографији. Оно није једна од оних тема којој историчари, али и други истраживачи, могу да се посвете са специфичном безбрижношћу коју пружа временска дистанца. Напротив, феномен парамилитаризма наставља да буде присутан, односно да буде све присутнији и да поприма нове облике и размере. Самим тим, поред војне историје, темом паравојног организовања почеле су да се баве студије безбедности, политичке и правне науке, социологија и антропологија. Међутим, „како можемо да проучавамо нешто што не жели да буде проучено? Парамилитаризам је, кроз организациону двосмисленост и уверљиво

23 Tetsuya Sahara, “Foreword. The Contemporary Paramilitary Phenomenon and Yugoslav Wars for Succession“, u: Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag J. Marković (ur.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*, (Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007) 13-19, овде 18.

порицање, осмишљен тако да не оставља никакве политичке, физичке и правне трагове, ни у садашњости, ни у будућности. Проучавање санте леда посматрањем искључиво њеног врха ствараће конфузију, ћутање и спекулације који су широко распрострањене у јавним перцепцијама и расправама о парамилитаризму.”²⁴ У претходном цитату сумирана је проблематика истраживања паравојног феномена.

Ипак, није све тако црно јер од свих аспеката парамилитаризма највећу пажњу истраживача привукло је паравојно насиље и њему је посвећен значајан број радова, што је донекле разумљиво с обзиром на централну улогу коју су у многим кризама и конфликтима имале управо паравојне формације. Чињеница да је већина починилаца ратних злочина током југословенских ратова 90-их била из редова паравојних формација говори сама за себе. Управо због тога што је велики број ових злочина добио свој судски епилог дошло је до генерисања великог броја докумената (саслушања, исказа, доказног материјала и друго). Ови документи омогућавају да се стекне увид у разне аспекте постојања и деловања паравојних формација, као што је: ко их је и зашто основао, мотивације појединаца да им се придруже, њихов *modus operandi*, место у безбедносним системима и тако даље, што у знатној мери олакшава истраживање.

На крају, поставља се питање у чему је значај даљих истраживања феномена паравојног организовања? Можда је најбољи одговор дао Угур Умит Унгор у последњем делу закључка своје студије *Будућност парамилитаризма*. Он је врло јасно навео како паравојно организовање пред државу ставља најмање три изазова: њену потенцијалну фрагментацију, предају (губитак)

24 Üngör, *Paramilitarism*, 17.

дела њених ингеренција и њену криминализацију.²⁵
Уверљива констатација која наводи на размишљање.

Sources and Literature

- Barić, Nikica. „The Siniša Martić 'Shilt' Group as an Example of Paramilitary Organizing in the Republic of Serbian Krajina 1991-1995”, u: Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag J. Marković (ur.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*. Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007, 244-270.
- Böhmelt, Tobias and Clayton, Govinda. ‘Auxiliary Force Structure: Paramilitary Forces and Progovernment Militias’. *Comparative Political Studies*, 51/2 (2018)
- Ferguson, Kate. *Architecture of Violence: The Command Structures of Modern Mass Atrocities, from Yugoslavia to Syria*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2021
- Gerwarth, Robert Horne, John. „Paramilitarism in Europe after the Great War; An Introduction” in: Robert Gerwarth, John Horne (eds.). *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2012
- Kalyvas, Stathis and Arjona, Ana. „Paramilitarismo: Una Perspectiva Teórica” in Alfredo Rangel (ed.), *El Poder Paramilitar*. Bogotá: Planeta, 2005, 25–45,
- Marković, J. (ur.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*. Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007, 209-217.
- Newman, John Paul. „The Origins, Attributes, and Legacies of Paramilitary Violence in the Balkans” in: Robert Gerwarth, John Horne (eds.). *War in Peace; Paramilitary Violence in Europe after the Great War*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2012.

25 Üngör, *Paramilitarism*, 193-194.

- Njuman, Džon Pol. *Jugoslavija u senci rata. Ratni veterani i stvaranje nove države 1903-1945*. Beograd: Službeni glasnik 2018. (Cyrillic)
- Pavlović, Momčilo. Sahara, Tetsuya. Marković, Predrag J. (ur.). *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*. Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007,
- Sahara, Tetsuya. „Foreword. The Contemporary Paramilitary Phenomenon and Yugoslav Wars for Succession”. u: Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag J. Marković (ur.), *Guerrilla in the Balkans – Gerila na Balkanu. Freedom Fighters, Rebels or Bandit – Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans. Borci za slobodu, buntovnici ili banditi – Istraživanje gerile i paramilitarnih formacija na Balkanu*. Tokyo, Belgrade: Meiji University, Institut za savremenu istoriju 2007, 13-19.
- Sahara, Tetsuya. „Partners of Crime, or Victims of Intimidation? ‘Ordinary People’ and Paramilitary Atrocities in the Bosnian Civil War”, u: Momčilo Pavlović, Tetsuya Sahara, Predrag
- Tasić, Dmtar. „The Emergence of New Paramilitary Organizations in Bulgaria and Yugoslavia after the First World War”. *Nationalities Papers* (2021) 49: 6,1178–1190
- Tasić, Dmtar. „The Institutionalization of Paramilitaries in Yugoslav Macedonia: The Case of the Organization against the Bulgarian Bandits 1923-1933”. *The Journal of Slavic Military Studies* (2019) 32/3, 388-413.
- Tasić, Dmtar. *Paramilitarism in the Balkans. The Cases of Yugoslavia, Bulgaria and Albania 1917-1924*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2020.
- Üngör, Uğur Ümit. *Paramilitarism. Mass Violence in the Shadow of the State*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2020
- Vivod, Maria. *Master & its Servants. The Entangled Web Between the Serbian Secret Service Organized Crime and Paramilitary Units in the Yugoslav Conflict*. New York: Nova Science, 2015
- Vojna enciklopedija* vol. 5. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973.
- Vojna enciklopedija* vol. 6. Beograd: Redakcija Vojne enciklopedije, 1973.

- Vukušić, Iva. *Serbian Paramilitaries and the Breakup of Yugoslavia. State Connections and Patterns of Violence*. Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 2022
- Slavković, Božica. „Bataljoni organizovanih Arnauta”. *Vojnoistorijski glasnik* 1(2010). (Cyrillic)
- Slavković, Božica. „Bataljoni organizovanih Arnauta”. *Vojnoistorijski glasnik* 1(2012). (Cyrillic)
- Tasić, Dmtar. „Leteći odred Jovana Babunskog u sprečavanju komit-ske akcije VMRO 1919. godine”. *Vojnoistorijski glasnik* 1-2/2006. (Cyrillic)
- Tasić, Dmtar. *Rat posle rata, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918 – 1920*. Beograd: Utopija 2008. (Cyrillic)
- Tasić, Dmtar. *Rat posle rata, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji 1918 – 1920*. Beograd, Službeni glasnik 2012. (Cyrillic)
- Terzić, Milan. Basara, Mihajlo. Tasić, Dmtar. *Informbiro i Jugoslovenska (narodna) armija – Zbornik dokumenata*. Beograd: Službeni glasnik, 2015. (Cyrillic)
- Živković, Miljenko. *Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945-1985 vol. 6, Teritorijalna odbrana*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1986.

Summary

Dmitar Tasić, Ph.D

CONTEMPORARY RESEARCH OF PARAMILITARY ORGANIZATION IN THE BALKANS - STATE-OF-THE-ART AND GENERAL TENDENCIES

Abstract: The paper presents and analyzes the research of para-military organizations in Serbia and in the world. Complexity of environments in which paramilitaries were organized and in which they were active made them subject not only of historiography, i.e. military historiography, but also of political science, sociology, anthropology and legal studies.

Key Words: para-military organization, para-military violence, traditions, wars in former Yugoslavia, plausible deniability

The paper deals with the presentation and analysis of previous research on paramilitarism in the Balkans in particular. The complexity of numerous environments in which paramilitary formations appeared and operated led to their becoming the subject of interest not only in history, more precisely military history, but also in political science, sociology, anthropology and law. By presenting works that mainly deal with both historical and contemporary instances of paramilitarism the paper tries to explain the increased interest in this topic not only in the Balkans but globally as paramilitarism proves to be an efficient tool in many conflicts and crisis leaving often bloody trails behind. State-sponsored or not, paramilitary formations tend to demonstrate somewhat brutal efficiency. However, in the long run their existence and their actions can prove extremely damaging for the state itself, endangering its institutions, rule of law and even its integrity.

